

ČESLOVAS KALENDA

Descartes'o ontologija ir gamtos valdymo idėja

Įtempta ekologinė būklė nūdienos pasaulyje paskatino mokslininkus bei filosofus ieškoti šios įtampos priežasčių. Ėmė rasti įvairaus pobūdžio tyrinėjimų, apimančių skirtingas epochas ir kultūros sritis, siekiančių gilią žmonijos praeitį ir gilius sąmonės klodus, susidariusius po neolito revoliucijos. Suprantama, didelio dėmesio susilaukė mokslas, kaip šiuolaikinio žmogaus galybės ženklas, o mokslinė pasaulio samprata, paremta daiktine jo projekcija, neturinčia dorovės, daugelio autorių laikoma ta tiesiogine instrukcija, kuri leido žmogui efektyviai veikti ir tikėti savo veiklos pagrįstumu bei teisingumu. Tokio pobūdžio tyrimų kontekste gana dažnai minimas ir Rene Descartes'o, kaip vieno iš pagrindinių klasikinio mokslo paradigmos kūrėjų, vardas. Antai italų kilmės vokiečių filosofas Vittorio Hösle, kalbėdamas apie dabartinę ekologinę krizę, pažymi, kad šios krizės ištakos slypi dvasios ir gamtos supriešinyje, kuris „aukščiausią tašką pasiekė Descartes'o metafizikoje“ (1). Taip pat dažnai cituojami Descartes'o žodžiai, jog žmonės, apsiginklavę mokslu, eksperimentuodami, remdamiesi matematika bei analize, gali ir turi „tapti gamtos valdovais ir šeimininkais“ (2).

Nors ir koks reikšmingas Descartes'o vaidmuo būtų, bet gamtos valdymo idėja buvo ne jo išradimas. Ji yra viena iš esminių Vakarų kultūros nuostatų ir siekia šios kultūros formavimosi ištakas. Žmogaus visagalybės siekis slypi jau senovės graikų mite apie Prometėją, įkvėpusį žmogų nugalėti likimą ir gamtą.

Iš pradžių ir Vakarų pasaulyje, kaip ir visur, vyravo vieningas mitologinis mąstymas, orientavęs žmones įsiklausyti į gamtos balsą bei jam paklusti. Ilgainiui šis mitas patyrė gilių pokyčių, transformavosi. Tik Rytų tautos bei civilizacijos liko jam ištikimos ir laikėsi pradinių papročių, o Vakarai pasuko kitu keliu, psichologiškai nutolindami gamtą, kaip objektą, nuo žmogaus, kaip subjekto. Toks pokytis įvyko tiek žydų, tiek graikų dvasinėse tradicijose, kurios vėliau ir lėmė Vakarų civilizacijos pobūdį.

Priežastys, sąlygojusios Rytų ir Vakarų kultūrų raidos skirtumus, gali būti siejamos tiek su gamtiniais-ekologiniais veiksniais, tiek su žmonių prigimties bei mąstymo ypatybėmis. Apibrėždami pastarąsias, mokslininkai apeliuoja į žmogaus galvos smegenims būdingą funkcinę asimetriją. Kitaip tariant, kairysis pusrutulis veikia loginiu, analitiniu, racionaliū būdu, o dešinysis – vaizdiniu, sintetiniu. Šis fenomenas leidžia paaiškinti mąstymo tipų kaitą skirtingose etnogenzės fazėse bei konkrečiuose arealuose, juolab kad funkcinė asimetrija susijusi su erdvės bei laiko faktoriais, esmingai veikiančiais žmogaus

psichinę veiklą. Iš paminėtos aplinkybės plaukia kitos išvados, turinčios reikšmės mūsų aptariamoms problemoms analizei: jei aplinkos sąlygos keičiasi žmogui palankia linkme, aktyviau veikia kairysis pusrutulis ir dominuoja racionalus, analitinis sąmonės pradai; o ekstremaliomis sąlygomis aktyviau veikia dešinysis pusrutulis ir dominuoja intuityvus, juslinis pradai (3).

Gilindamiesi į klausimą, kodėl Vakarai labiau išplėtojo kairiojo smegenų pusrutulio funkcijas, o Rytai – dešiniojo, galime pasiremti istorikų tyrinėjimais, pasak kurių, senovės graikų ir kinų civilizacijų skirtumus lėmė sociogamtiniai faktoriai, susiję, beje, su klimato atšalimu geležies amžiuje (4).

Klimato atšalimas, kaip ekologinis veiksnys, skirtingai paveikė Vakarų Europos ir Rytų Azijos šalis, ypač Kiniją. Pastarųjų šalių flora ir fauna ėmė skurdėti dėl nepalankaus klimato ir išaugusio antropogeninio spaudimo. Mat atšalus klimatui, žmonės turėjo vartoti daugiau kaloringesnio maisto; kadangi šiuos poreikius negalėjo patenkinti tradicinės ūkio formos (medžioklė ir rąstijimas), imtasi intensyviai eksploatuoti ekosistemas: kirsti miškus, plėtoti žemdirbystę. Pagrindinė ūkio kryptis tapo grūdinių kultūrų auginimas dideliuose plotuose. Kitaip tariant, vietoj bioįvairovės įsigalėjo monokultūra, kuri yra grėsminga ekologiniu požiūriu. Tokiomis sąlygomis visuomenė buvo priversta daugiau dėmesio skirti gamtos apsaugai, imtis atsakomybės už ekopuoliausvyros palaikymą (5). Šias gyvybiškai svarbias funkcijas vykdė valstybė, o tai didino jos vaidmenį visose gamybos bei gyvenimo srityse, sudarė palankias sąlygas klestėti despotizmui (6). Kita vertus, individo laisvė bei iniciatyva buvo varžoma, jis nuolat jautė išorinę grėsmę bei pavojų savo asmeniui ir gyvybei, todėl puoselėjo viltį rasti patikimą užuovėją bei apsaugą nuo šios grėsmės. Anomis sąlygomis, kai gyvenime buvo tiek daug bendruomeninių liekanų, tai reiškė ne ką kita kaip panirimą į gamtą, pasislėpimą ir ištirpimą joje. Vertas dėmesio filosofo Aleksandro Kacūros pastebėjimas, kad „Senovės Rytų žmogaus panirimo į gamtą idealas yra tam tikra jo susinaikinimo forma, nors galbūt ir pati švelniausia“ (7).

Senovės Graikijoje klimato pokyčiai nepadarė žymesnės įtakos gyvenimo tėkmei, nes dėl Golfo srovės artumo šilumos pakako; gamta čia klestėjo ir nors buvo žmonių niokojama, bet greit atsigaudavo. Dėl to europiečiai mažai skyrė dėmesio gamtos apsaugai, o labiau rūpinosi dirbtinės aplinkos kūrimu. Kita vertus, čia buvo kur kas palankesnės sąlygos individo laisvei bei iniciatyvai reikštis. Nors gyventojų daugėjo, bet jie sklido į visas puses, plėtodami prekybinių ryšių tinklą. Visuomenė gyveno pasiturimai, nes niekada nebuvo žmonių pertekliaus, o gamtos išteklių netrūko (8).

Paminėti procesai bent iš dalies nušviečia priežastis, paaiškinančias, kodėl Vakarų Europoje žmogus ėmė vis labiau pasitikėti savo jėgomis, kodėl jis,

spręsdamas pagrindinius savo egzistencijos klausimus, ėmė kelti proto reikšmę ir vis labiau save priešstatyti aplinkai. Intelektualinė dirva, įgalinanti žmogų tolintis nuo natūralios aplinkos, buvo paruošta ankstesnių kultūros tradicijų. Žydu Dievas Jahvė nebuvo susiliejęs su gamta, o tai kliudė sudievinėti ją. Graikų tradicijoje analogišką vaidmenį atliko *Logos* – protingas pasaulio pagrindas, egzistuojantis anapus reiškinių ir kartu su jais susijęs; *Logos* – tai pažinimo objektas, bet kartu ir subjektas, kurio tam tikras paveikslas yra žmogaus protas.

Judaizmo ir graikų tradicijos stipriai paveikė krikščionybę, ir pradžioje Kristus buvo laikomas *Logo* įsikūnijimu. Krikščionybė, atkerėjusi bei desakralizavusi gamtą ir pripažinusi Dievą pirmąją pasaulio priežastimi bei kūrėju, sudarė psichologines ir teorines prielaidas moksliskai tyrinėti gamtą. Šitaip buvo padėtas pagrindas kelti ir praktiškai realizuoti kitą idėją, formuluotą jau Biblijoje, – gamtos valdymo idėją. Šiai idėjai išskirti į visuomenės gyvenimo avansceną tam tikros įtakos turėjo romėnų gyvenimo bei valdymo būdas, pasižymėjęs pasaulinio viešpatavimo užmojais, taip pat ankstyvaisiais viduramžiais dominavęs platonizmas, skelbęs gamtos ir dvasios dualumą, ir stoicizmas, išskyręs žmogų iš visų kitų gyvų būtybių ir pabrėžęs centrinę jo vietą žemėje.

Ši punktyru nužymėta Europos dvasinės-intelektualinės raidos linija išduoda aiškia tendenciją – šalinti iš gamtos tikslingumo, subjektyvumo momentus. Kita vertus, gamta verčiama moksliniu-eksperimentiniu metodu grindžiamo tyrimo objektu (antai šia kryptimi ėjo Galileo Galilei), panašiu į mašiną, t. y. sukurtą, sukonstruotą daiktą. Su tokiomis intelektualinio gyvenimo dominantėmis Europa žengė į naujuosius laikus. Proto savarankiškumo kėlimas ir žmogaus siekimas įgyti valdžią gamtai – tai idėjos, kurios ženkliai paveikė ir R. Descartes'o filosofinį mąstymą. Šis mąstytojas pasigedo savo gyvenamojo meto filosofijoje tvarkos, tikslumo, griežtumo. Jis žavėjosi matematika, puikiai išmanė ją ir pats padarė joje nemaža atradimų. Matematikos veikiamas R. Descartes konstravo naują pažinimo metodą, kuris lėmė ir jo požiūrį į gamtą.

Pasak Merabo Mamardašvilio, R. Descartes'o filosofija panaši į bangą, sukeltą kritusio akmens *Aš egzistuoju* (9). Kartu R. Descartes, radikalčiai išskirdamas bei suabsoliutindamas žmogaus subjektyvumą, nuvertino kitas būties sferas. Mintis, kaip savaiminis pagrindas, jam yra ontologinės lygybės ir tobulybės įsikūnijimas. Būtis yra tai, kas išsako save mintyje. Remdamasis šiuo postulatu, R. Descartes materialumą tapatina su erdvine sklaida ir fizinę realybę apibrėžia modusais, logiškai plaukiančiais iš tįsumo, t. y. figūromis, dydžiais, padėtimi, dalelių kiekiu bei tvarka ir pan. Fiziniai reiškiniai (gamta)

sučiumpami matematiniais terminais, išryškinama funkcinė vienų reiškinų priklausomybė nuo kitų. Tai reiškia, kad gamta įsavinama per idealios erdvės kategoriją. Mat R. Descartes Euklido geometrijos aksiomas palaikė akivaizdžiomis tiesomis, Dievo įdėtomis į kiekvieno žmogaus sąmonę („įgimtos idėjos“!), kad šis galėtų mąstyti ir pažinti. Todėl R. Descartes'ui gamta pažinti tiek, kiek individas turi tų Dievo duotų sąvokų, nes tik jos atitinka imanentines gamtos, Dievo kūrinio, savybes. O su visa kita jusliškai suvokiama įvairove filosofas nenori turėti kokių nors reikalų. „Kūniškų daiktų idėjose“ jis nematė „nieko didaus ir nuostabaus“. Tokios ypatybės kaip „šviesa, spalva, garsas, kvapas, skonis, šiluma, šaltis ir kitos, suvokiamos lytėjimu, – rašė jis, – man yra tokios miglotos ir neaiškios, kad tiesiog nežinau, ar jos teisingos ar klaidingos, t. y. ar iš tikrųjų mano turimos šių ypatybių idėjos yra kokio nors realaus daikto idėjos, ar jos teikia tik chimeriškus dalykus, kurių negali būti“ (10).

Kaip matome, R. Descartes'o ontologijoje gamta paverčiama matematine schema, funkcinų parametrų visuma. Kaip sako M. Heideggeris, pasaulis tampa vaizdu (11). Beje, būtina pabrėžti, jog tai yra mechanistinis vaizdas, kuriame pasaulis iškyla kaip tuščia erdvė bei laiko talpykla, kaip kažkoks kokybiškai vienalytis ir, M. Heideggerio žodžiais tariant, kaip „organizuotas vienumas“ (12). Šiuo aspektu kai kurie šiuolaikiniai tyrinėtojai R. Descartes'o filosofiją traktuoja kaip teoriją, kuri pirmoji kanonizavo krikščioniškojo etnos dorovines-intelektualines dominantes, perėjusias per B. Spinozės, I. Kanto, G. Hegelio filosofines sistemas ir gulusias materialistinės filosofijos pamatan: „Erdvė ir laikas yra vienintelė materijos egzistavimo forma“ (13). Savime suprantama, tokios teorinės prielaidos įgalina žmogų atitinkamai veikti, nes ir pats žmogus naujaisiais laikais iškyla kaip naujas žmogaus tipas, t. y. kaip toks subjektas, kuris gali pats apibrėžti ir įgyvendinti savo esmę, kaip pastebi M. Heideggeris, iki pat globalinio užvaldymo pretenzijų.

Turint galvoje šią M. Heideggerio išvadą, reikia pažymėti, kad R. Descartes, asmeniniame gyvenime mėgęs ramybę ir bodėjęs kovos, jokių globalinio valdymo pretenzijų neturėjo. Jis, gavęs išsilavinimą jėzuitų koledže, laikėsi katalikiškosios pasaulėžiūros gairių, pripažino skirtumą tarp Transcendentinio Kūrėjo ir kūrinų, suvokė žmogaus ribotumą. Galima sakyti, R. Descartes'o pozicija atitinka tradicinę krikščionybę. Jis vengė konfliktuoti su Bažnyčios mokymu arba blogiausiu atveju ieškojo kompromiso su juo. Todėl mąstytojas negalėjo tapatintis su tuo metu suvešėjusiu antropocentrizmu, kuris neretai pasižymėdavo ryškiu individualistiniu pobūdžiu ir kuris akivaizdžiai įsikūnijo tada atgimusiose hermetizmo, okultizmo ir magijos tradicijose. Pastarosiose minties srovėse, taip pat gnostinėje tradicijoje kaip tik žmogus buvo keliamas iki Dievo lygmens, kartu skelbiant visiško gamtos pažinimo bei val-

dymo siekius. Nors tokios idėjos veikė ir R. Descartes'ą, bet jis netapatino žmogaus su Dievu, aiškiai suvokdamas pirmojo galių ribas. Taigi ir R. Descartes'o žodžiai apie gamtos valdymą veikiau suprastini Biblijos dvasia, t. y. kaip raginimas žmogui dirbti, stengtis ir savo vaisinga veikla kovoti su blogio, chaoso ir mirties jėgomis gamtoje (14). Filosofas, keldamas klausimą apie būtinybę žmogui pažinti „ugnies, vandens, oro, žvaigždžių, dangaus ir visų mus supančių kūnų jėgas bei poveikį“ ir naudingai pritaikyti savo žinojimą gyvenime, turi galvoje labai praktišką ir kilnų tikslą – pirmiausia medicinos pažangą, galimybę „apsisaugoti tiek nuo kūno, tiek ir proto ligų, galbūt net nuo senatvės silpnumo“ (15). R. Descartes, žinoma, ragina žmones „tapti gamtos valdovais bei šeiminkais“, bet „visa tai“ reikalinga „ne vien tam, kad galėtume išradinėti daugybę gudrybių, padedančių be jokio vargo naudotis žemės vaisiais ir visokiais patogumais, bet pirmiausia tam, kad išsaugotume sveikatą, kuri, be abejonės, yra didžiausia mūsų gyvenimo gėrybė ir visų kitų gėrybių pagrindas“ (16).

Iš pateiktų citatų galima daryti išvadą, kad bendrą epochos siekį valdyti gamtą R. Descartes sukonkretina ir kalba pirmiausia apie „vidinę“ gamtą, t. y. žmogaus kūną. Tai tik patvirtina saikingą filosofo poziciją, kuri neišėina už krikščionybės ribų ir neimplikuoja grandiozinių gamtos pertvarkymo bei viešpatavimo jai užmojų, kokius kėlė gnosticizmas bei hermetizmas.

Tačiau vien šia išvada negalima užbaigti R. Descartes'o požiūrio į gamtos valdymą aptarimo. Yra ir kitas svarbus klausimas – prancūzų mąstytojo pernelyg racionaliai sukonstruotos ontologijos reali reikšmė formuojant naujųjų laikų gamtotyrą, jos metodologinius principus, kuriant klasikinį mokslo idealą, kuris neretai vadinamas dekartiškuoju. R. Descartes iš tiesų užbaigė tai, ką mokslas buvo pradėjęs anksčiau. Gamtą tapatindamas su erdve bei tįsumu, jis maksimaliai priartino fizinį objektą prie matematinio. Visi gamtiniai kūnai imti kiekybiškai, matematiškai išreikšti. Kokybė pajungiama kiekybei. Redukcionistinė metodologija, sudėtingą reiškinių skaidanti į smulkesnes dalis ir nukelianti jį į žemesnius hierarchijos lygmenis, tapo pagrindiniu dekartiškojo mąstymo bruožu. Šią metodologiją akivaizdžiai demonstruoja požiūris į gyvas būtybes kaip sudėtingas mašinas ar automatus. Gyvuli filosofas palygino su laikrodžiu, kuris sudarytas „iš ratukų ir spyruoklės“. „Mašinagyvulus“, sakė jis, negali kentėti, „jo skausmo rėkimai reiškia ne ką kita kaip rato cypimą“ (17). Mechanistinė pozicija, be abejonės, skatino objektų fragmentacijos procesus ir valdymo veiksmus. Nežmogiškos gyvos būtybės neteko subjektyvumo, jas buvo galima ardyti negalvojant apie kokias nors moralines pasekmes. Neatsitiktinai filosofas 1646 m. lapkričio 23 dieną rašytame laiške kalba apie visišką žmogaus valdžią gyvūnams (18).

Taigi racionalizmu grindžiama R. Descartes'o ontologija ne tik esmingai prisidėjo prie mechanistinio pasaulio modelio įtvirtinimo, bet ir suteikė *filosofinę sankciją* pertvarkomajam žmogaus santykiui su aplinka ir atvėrė duris aktyviam žmogaus kišimuisi į gamtą. Kaip tik nuo naujųjų laikų žmogaus viešpatavimo gamtai motyvas tapo viena iš pagrindinių Vakarų filosofijos bei mokslo temų ir praktikos orientyrų.

Dekartiškajame mokslo modelyje pažintinė veikla, orientuota į tiesos paieškas, buvo traktuojama kaip autonomiška veiklos sritis, kuriai automatiškai priskiriamas gėrio statusas. Dėl to buvo abstrahuotasi nuo kitokių etinių bei estetinių vertybių. Racionalūs principai bei argumentai nusvėrė požiūrį į išorinį pasaulį kaip gražų, paslaptingą ir tobulą.

Racionalizmas padėjo pamatus technogeninės civilizacijos plėtrai, kurioje žymi vieta teko mokslui ir technikos pažangai kaip pagrindiniam svertui, įgalinančiam pritaikyti pasaulį žmogaus poreikiams, sukėlusiam nemaža entuziazmo ir net inspiravusiam vilčių racionaliai pertvarkyti socialinius santykius. Technokratinė raidos kryptis davė pasauliui didžiulių laimėjimų, bet drauge sukėlė ir daugybę negatyvių padarinių, iš kurių savo mastu ir didėjančia grėsme išsiskiria dabartinė globalinė ekologinė krizė.

Technogeninės civilizacijos plėtos ekodestruktyvios tendencijos, žinoma, nėra nulemtos vien ribotų etiškai neutralaus mokslo sprendimų. Neretai blogybės kyla ne dėl to, kad laikomasi tegul ir netobulo mokslo rekomendacijų, o dėl to, kad jų dėl vienokių ar kitokių priežasčių (ribotų ekonominių galimybių, kompetencijos stokos ir pan.) nepaisoma. Juolab neteisinga būtų dėl visų šiuolaikinių ekologiškai negatyvių reiškinių kaltinti R. Descartes'ą ir manyti, kad jo pasirinkta pažinimo plėtojimo kryptis yra apskritai klaidinga ir atmestina. R. Descartes'o laikais mokslas dar nebuvo susijęs su ekologiškai destruktivia veikla. Tai išryškėjo vėliau, kai mokslas, skaidantis gamtą idealiai, įsikūnijo į techniką, kuri skaido gamtą realiai, ir mokslo bei technikos sistema buvo pajungta ekonominiams vartojimo visuomenės poreikiams tenkinti. Kaip tik tada ir atsiskleidė ribotumas dekartiškuoju racionalizmu grindžiamo mokslo, kurio struktūroje nebuvo vidinių stabdžių, sulaikančių žmogų nuo ekologiškai destruktivos veiklos. Labai taikliai šveicarų mokslininkas Hansas Primas nuo R. Descartes'o laikų plėtojamą mokslą pavadino vienaakiu, matančiu tik ląsteles, o ne augalus ir gyvūnus, tik molekules, o ne medžiagas; kaip tik toks mokslas su kiekvienu dideliu atradimu ardė gamtą (19).

Podekartinis gamtos pažinimo bei jos praktinio apvaldymo raidos kelias ir sukaupta patirtis verčia šiandien iš naujo susimąstyti apie racionalizmo prigimtį ir jo vietą kultūroje.

Literatūra

1. *Hösle V.* Philosophie der ökologischen Krise. München, 1990. S. 48.
2. *Dekartas R.* Rinkiniai raštai. Vilnius, 1978. P. 139.
3. *Пюрвеев Д. Б.* Функциональные асимметрии мозга человека и принципы их отражения в архитектуре // Бионика и биокибернетика-85. Бионика. Часть I. Ленинград, 1986. С. 156–157.
4. *Кульпин Э. С.* Концепция бифуркации Запад-Восток и роль природного фактора // Двадцать третья научная конференция „Общество и государство в Китае“: Тезисы докладов. Часть I. Москва, 1991. С. 167.
5. Ten pat. P. 170.
6. Феномен восточного деспотизма: структура управления и власти. Москва, 1993. С. 94.
7. *Кацуря А. В.* Экологические перспективы человечества. Москва, 1988. С. 17.
8. Феномен восточного деспотизма: структура управления и власти. Москва, 1993. С. 95–98.
9. *Мамардашвили М.* Картезианские размышления. Москва, 1993. С. 120.
10. *Dekartas R.* Rinkiniai raštai. Vilnius, 1978. P. 186.
11. *Heidegeris M.* Rinkiniai raštai. Vilnius, 1992. P. 151.
12. Ten pat. P. 166.
13. *Петрова О. Ю.* Динамика понятийного аппарата сознания (естественнонаучные и философские аспекты). Томск, 1995. С. 146–149.
14. Василенко Л. И. Судьбы традиции „управления природой“ // Философская и социологическая мысль. Киев, 1991. No 6. С. 9.
15. *Dekartas R.* Rinkiniai raštai. Vilnius, 1978. P. 139.
16. Ten pat.
17. Cit. iš *Weber J.* Die Erde ist nicht Untertan: Grundrechte der Natur. München, 1996. S. 55.
18. Cit. iš *Fuller G.* Das Ende. Von der heiteren Hoffnungslosigkeit im Ansicht der ökologischen Katastrophe. Frankfurt am Main, 1996. S. 29.
19. *Primas H.* Wider die einäugige Wissenschaft // Universität Leipzig. 1993. Heft. 8. S. 10.